

І. М. Дзюба

Білецький Олександр Іванович

БІЛЕЦЬКИЙ Олександр Іванович (20. 10(01. 11). 1884, маєток побл. с. Борисовка Казанської губ., Росія – 02. 08. 1961, Київ) – літературознавець. Син [Івана](#), батько [Андрія](#) та [Платона](#) Білецьких. Професор (1920), доктор філологічних наук (1937; без захисту дисертації). Академік АН УРСР (1939) та СРСР (1958). Заслужений діяч науки УРСР (1941). Урядові нагороди. Член Академії художніх наук у Москві, член СП СРСР (1934). Навчався у Казанській гімназії, закінчив Харківську гімназію (1902), Харківський університет (1907). За роботу «Немецкая народная легенда о Фаусте» отримав золоту медаль і був залишений в Університеті для підготовки до професорського звання. 1909–12 працював під керівництвом О. Шахматова у бібліотеках С.-Петербурга і Москви. Від 1912 – приват-доцент, доцент, екстраординарний професор, професор (1920– 41) Харківського університету і Вищих жіночих курсів Харкова. Читав лекції з історії античної, західноєвропейської, української та ін. слов'ян. літератур, також у Томському (1943–44), Московському (1944), Київському (1945–56, за сумісн. – завідувач кафедри російської літератури) університетах. Від 1936 – в Інституті літератури АН УРСР (1939–41 та від 1944 – директор). Віце-президент АН УРСР (1946– 48). Голова експертної комісії з романогерманської філології ВАКу (1949). Від 1957 – головний редактор ж. «Радянське літературознавство».

Друкувався від 1909. Перші значні праці – «Легенда о Фаусте в связи с историей демонологии» (1911–12), статті про С. Полоцького (1914), магістерська дисертація «Эпизод из истории русского романтизма. Русские писательницы 1830–1860-х гг.» (1918). Завідував репертуар. та істор.-театр. відділами Всеукраїнського театрального комітету при відділі Наркомосу УРСР (1919–26), один із основоположників Театру казки (згодом ТЮГ ім. М. Горького у Харкові). Упорядник хрестоматії з античної (1938; 2-е вид. – 1968) та давньої

української (1949; 2-е вид. – 1952) літератур. Працював над складанням програм, хрестоматій та підручників для вищої і серед. шкіл. 1986 засновано Державну премію ім. Білецького в галузі літературно-художньої критики. Його рукописна спадщина зберігається в Інституті літератури ім. Т. Шевченка НАНУ.

Досліджував творчість Т. Шевченка (ред. академ. вид. творів поета), І. Франка, М. Коцюбинського, Панаса Мирного, Лесі Українки, В. Шекспіра, Жорж Санд, Ф. Ларошфуко, П. Меріме, Дж. Байрона, М. Лермонтова, М. Некрасова, О. Островського, М. Салтикова-Щедріна, Л. Толстого, А. Чехова, М. Горького, А. Міцкевича, антич. авторів; особливо цінні дослідж. з історії романтизму. Українську літературу розглядав у світ. контексті. Ред. і автор низки розділів «Історії української літератури» (т. 1–2, К., 1954–57). Працював у галузі теорії літератури та літературної критики (зокрема статті про П. Тичину, М. Рильського, В. Сосюру, П. Панча, М. Волошина, С. Скляренка, М. Вороного), з історії західної, російської й давньої та нової української літератур.

Предметом наукових зацікавлень Білецького були також теоретичні аспекти дослідження мистецтва слова, зокрема природа і функції літератури як різновиду мистецтва, психологія літ.-художньої творчості, теорія літературних стилів, проблема читача. Очолював українську радянську літературознавчу школу (40–50-і рр.). Літературознавча діяльність Білецького охоплює понад півстоліття, протягом яких відбувалися докорінні політ. й соц.-культурні перетворення в суспільстві, народжувалася й утверджувалася нова – радянська – література. Був активним учасником культур. будівництва, напруж. теоретичних та методологічних пошуків, випробовуючи різні підходи, часом змушений рахуватися з ідеологічним диктатом режиму. Його перу належать монографічні дослідження, методологічні розробки, газетні нотатки, служб. рецензії, популярні брошури, численні передмови до видань класиків та сучасних йому авторів, – писалося це і в юнацькому пориванні, і в зрілому роздумі, і в деякій службовій обтяженості, але в цьому розмаїтті відчувається індивідуальність духу і стилю, багато основоположних думок пронесено крізь усі шукання. Сама «конструкція» літературознавчого мислення зберігала певну постійність. У неозорому й мінливому океані його інтересів були свої постійні «течії», улюблені теми.

Протягом дослідницької діяльності Білецький відчував жвавий інтерес до давньої української та російської літератур. Фактично всі значні факти й проблеми давнього періоду обох літератур ставали предметом його дослідження. І в цій досить вивченій ділянці, де в той час працювала низка першокласних дослідників, Білецький належить особливе місце. Однаково компетентним він був як у пошуку джерел і критиці текстів, так і в заг. концепції літ. процесу, в істор.-культур., соціол. й естет. тлумаченні його. Особливо характерне для Білецького органічне поєднання історизму й «інтимної» актуалізації: кожне явище давніх літератур оживає у своїй істор. визначеності, повертає собі початкову плоть, займає точно з'ясоване місце у сповненій життя і руху істор. панорамі, – водночас, без

спотворення початк. сутності, приймає на себе багатоманітні нашарування наступ. віків, звертаючись до читача нової доби всім своїм початковим і набутим у багатовіковому функціонуванні «потенціалом». Для Білецького характерне естет. переживання фактів давньої літератури, відчуття худож. атмосфери, худож. уявлень і смаків давноминулої епохи – і здатність уловлювати їх неочевидний внутр. зв'язок з естет. запитами наступ. часів. Із несприйнятливістю до худож. структури давніх укр. і рос. літератур 15–17 ст., з недооцінкою їхньої естет. природи Білецького постійно полемізував, починаючи з доповіді «О преподавании древнерусской литературы в средней школе» (1916), і у повоєнні роки (напр., рецензія на книгу О. Орлова «Древняя русская литература 11–17 веков») Білецький провістив той потяг до розкриття естетичної суті давньої літератури, який запанував у літературознавстві 2-ї пол. 20 ст. (праці Д. Лихачова). Другою фундаментал. особливістю досліджень Білецького в царині давньої української літератури можна вважати послідовне й захопливе розкриття повнокровної життєвості цих архаїч., що здаються схоласт. й церковними, мотивів і форм. У працях 20-х рр. про стару українську літературу й театр, у статтях про І. Вишенського, Г. Сковороду та ін. Білецький тонко виявляє багатоманітні зв'язки ідеології, форм і стилістики давніх письменників із духов. потоками свого часу, з його болючими питаннями, потребами й запитами. Причому ці зв'язки не тільки «позитивні», а й «негативні», тобто не конче «довліє днєві злоба його», письменник не завжди йде назустріч своєму часові, не завжди приймає його, але може від нього відштовхуватися, ігнорувати його, викривати, апелювати до минулого або майбутнього, і в цьому «негативному» зв'язку не менше багатоманітного змісту, кровної зрощеності зі своєю добою і своїм народом. Власне, взаємини давніх письменників із реал. життям, зі своїм часом і суспільством так само складні, змістовні й сокровенні, як і в письменників модерних.

Усе своє життя Білецького вивчав і рос. класичну літературу. У його дослідженнях простежуються й синтетичні характеристики явищ «другорядних», питань часткових, специфічних. При цьому був оригінальним і у виборі тем, знаходив невивчені дослідниками сторони в, здавалося б, вивчених періодах і постатях історії рос. літератури, вмів побачити їх у несподіваній перспективі. Радо заглиблювався у творчість письменників, які в читац. свідомості не стояли на першому плані, але самотутніх, з драм. особистою або творчою долею (М. Пом'яловський, М. Лєсков, С. Каронін); захоплювався творами, не оціненими сучасниками. 1922 опублікував у харків. ж. «Наука на Украине» ст. «Достоевский и натуральная школа в 1846 году», в якій уточнено ставлення Ф. Достоевського до М. Гоголя (як і заперечено деякі погляди Белінського на обох) і на підставі аналізу «Бедных людей» аргументовано спростовано традиц. уявлення про пряму залежність раннього Достоевського від Гоголя. Міркування Білецького про те нове, що вніс Ф. Достоевський у художнє осягнення світу, не втратили свого значення й донині; низка думок цієї статті викликає асоціацію з окремими ідеями пізнішої (перше вид. 1929) фундаментал. праці М.

Бахтіна «Проблемы поэтики Достоевского». Прикладом «випереджальності» суджень Білецького може бути й ст. «Очередные вопросы изучения русского романтизма» (зб. «Русский романтизм», Ленинград, 1927). Крім глибокої характеристики романтич. поетики, тематико-ідеол. та поетико-стиліст. диференціації рос. романтизму, тут зустрічаються міркування про співвідношення класицистич. традиції та романтизму в О. Пушкіна, про ставлення до романтизму поетів Є. Баратинського, М. Гоголя, М. Лермонтова («все трое на острие перелома от поэтики романтизма к поэтике натурализма»), – ці міркування було зневажено й забуто, аж поки через сорок років не озвалися вони в окремих авторів зб. «Проблемы романтизма» (Москва, 1967).

Добра половина зафіксованих бібліографами праць Білецького (понад 300 із більш як 600) присвячена темам, пов'язаним з новою українською літературою та питаннями теорії. Інтерес до української літератури прокинувся в нього ще під час навчання в Харків. університеті, де відчувався дух О. Потебні, де працювали його учні Д. Овсяннико-Куликовський, М. Сумцов, Д. Багалій та ін. видатні вчені. Однак «особисте» й широке відкриття України прийшло вже під час нац.-визв. змагань та особливо в 20-і рр., коли творча енергія українського народу вибухнула в культур. піднесенні, породжуючи самобутні художні цінності в літературі, театрі, живописі. Білецький включається в це істор. дійство, відгукується на його колоритні породження, вбачаючи в них викристалізовування нової й симпатич. грані в світ. мистецтві. І водночас ґрунтовніше зацікавлюється минулим укр. культури, відкриваючи в ній для себе цілий самобут. світ, мало знаний і поцінований. У 20-і рр. з'явилися дослідж. Білецького про старовинний укр. театр, про «античну драму» Лесі Українки. В укр. періодиці друкуються його статті та рецензії на твори молодих укр. рад. письменників, аналітичні огляди укр. літ. процесу нового століття. Подіями в літ. житті ставали появи його праць «В шуканнях нової повістярської форми» (1923), «Двадцять років нової української літератури» (1924), «Українська драматургія післяжовтневої доби» (1926), «Читач, письменник, література» (1927). Велика ст. «Про прозу взагалі та про нашу прозу 1925 року» (ж. «Червоний шлях», 1926, ч. 2–3) засвідчила прозорливість Білецького як літ. критика. Уважно і дбайливо розглянув він тоді ще небагату продукцію молодих укр. рад. прозаїків; суд його був суворий, але доброзичливий, і нині можна лиш дивуватися проникливості, з якою він у перших і часом сумбур. спробах новачків зумів відчуті майбутніх майстрів, визначити характер їхнього таланту і творчі перспективи. А йшлося про Ю. Яновського, І. Сенченка, П. Панча, О. Копиленка. Радів він новим барвам, які вносили в українську літературу Гео Шкурупій, О. Слісаренко, Г. Епік, Г. Косинка, О. Досвітній, М. Йогансен, творчий і життєвий шлях яких було невдовзі жорстоко обірвано. Критич. розгляд поточ. літ. процесу Білецький здійснював на солідній теор. основі, попутно торкаючись заг. питань красного письменства та актуал. дискусій. проблем.

У вивченні української класичної літератури найпліднішими для Білецького були 50-і рр. У цей час він переживає новий творчий зліт, максимально використовуючи переваги дещо

оздоровленої в короткотривалій період «відлиги» сусп. атмосфери й прагнучи сплатити всі свої вимушені наукові «борги». Більшість праць цього часу присвячено темам, які були заборонені раніше, або призабуті, чи потребували нового з'ясування. Так з'явилися праці, що стали знаковими для укр. рад. літературознавства: «Русалка Дністровая» (1950), «Панас Мирний» (1951), «Українська проза першої половини XIX ст.» (1954), «Іван Семенович Левицький (Нечуй)», «Художня проза І. Франка» (обидві – 1956), «Поезія Івана Франка», «Ідейно-художнє значення поеми “Великий льох” (Тези)» (обидві – 1958), «До розуміння творчості І. Щоголева», «Завдання і перспективи вивчення Шевченка» (обидві – 1960), «Борис Грінченко» (незаверш., надрук. 1963). Пафос цих праць – у послідовному спростуванні, часом саркастичному й завжди строго документованому, різного роду вульгаризацій та догм, спрощувал. схем і тенденцій. оцінок, яких багато назбиралося в офіційному рад. літературознавстві. Під цим оглядом особливо показові статті про І. Нечуя-Левицького, Б. Грінченка та І. Щоголева – письменників, яким особливо «перепало» від борців з «укр. бурж. націоналізмом». Уже ця «оздоровча» робота Білецького багато важила для укр. рад. літературознавства. Важливі ці праці конструктивними літературознав. вирішеннями, розкутістю думки, багатоаспектністю осмислення літ. процесу, що сприяло адекватнішому наук. висвітленню низки складних проблем історії української літератури.

Одна з тем, на якій зосереджувався Білецький в останні роки, – місце української літератури та окремих її явищ, плеяди її творців серед літератур світу. Після цікавих і багатообнадійних починань у 20-і рр. (типол. й стильові порівняння, окремі аналогії, фактичні довідки у працях М. Зерова, П. Филиповича, А. Музички, В. Резанова, А. Ніковського та ін.) інтерес до наук. розроблення цих питань потім занепав через несприятливі політ. обставини. Фактично до виступів Білецького кін. 50-х рр. цю тему не було висвітлено широко й компетентно. «Хатнє», локал. сприймання й тлумачення творчості українських письменників, усього процесу розвитку української літератури, незважливість чи нездатність помістити їх у обшири світ. худож. думки, у контекст заг.-люд. ідейних та естет. шукань, у світ. естет. «режим» – усе це не допомагало ані належному поцінуванню багатств укр. культури, ані об'єктивному з'ясуванню її втрат, аспектів неповноти. Більше того, багатьом необізнаним читачам, а часом і декому зі «спеціалістів», вона здавалася локалізованою десь на периферії світ. культур. руху, а тому мало привабливою й старомодною, суто селянською. Білецький не мирився з таким недомислом. «Українська література серед інших літератур світу», «Шевченко і слов'янство», «Шевченко і західноєвропейські літератури», «Світове значення Івана Франка» – вже самі назви цих статей засвідчують енергію, з якою він узявся за цю тему.

Звісно, й інші дослідники цікавилися, особливо від 50-х рр., подібними питаннями, а про взаємозв'язки Т. Шевченка й І. Франка зі слов'ян. світом уже й на той час нагромадилася чимала література. Однак здебільшого йшлося або про вузькі, часткові дослідження, або

про первісне нагромадження матеріалу, хай і старанне та значне за результатами. Білецький не ігнорував цих праць, добре знав їх і часто вважав за необхідне на них спиратися, першим надав цьому вивченню необхідної повноти й синтетичності, а також принципово змінив його методологію. По-перше, Білецький провів послідовне розрізнення понять «світова слава» і «світове значення». По-друге, він так само роз'єднав дві різні, але часто одна другою підмінювані категорії: ступінь формал. входження того чи ін. письменника в сучасний йому світ. літ. процес (його обізнаність у ньому, відгук на популярні в ньому ідеї, покровність мотивів, ідейнотемат. розсяг і т. д., щось ніби відповідно до світ. «стандарту») – і його об'єктивна здатність створювати самобутні цінності неминущої ваги, явити світові якусь досі не знану йому грань люд. життя. По-третє, традиційні істор.-літ. порівняння Білецький підніс до рівня узагальнених типолог. характеристик, що тоді робилося нечасто. По-четверте, його цікавило не лише й не стільки подібне і спільне у письменників та в літературах, скільки відмінне, самобутнє, індивідуальне. «Ми повинні поставити питання про індивідуальну своєрідність української літератури, про ті особливості, які забезпечили їй своє місце не тільки серед слов'янських літератур, а й у світовій літературі». Віртуозно застосовуючи до конкретно-істор. аналізу в питанні про місце української літератури серед літератур світу весь свій багатоманіт. і тонкий методол. інструментарій, Білецький то виявляє в цій проблемі зовсім нові аспекти, то незрівнянно цікавіше, змістовніше й «потужніше» висвітлює вже визначені раніше горизонти зіставлень, починаючи від визначення місця у світ. культурі усної творчості українського народу. Про укр. народну пісню довго говорити не доводиться – щодо цього всі світ. авторитети одностайні, і йому залишається тільки приєднатися до їхньої думки. На істор. піснях та думах він зупиняється вже спеціально й доходить висновку, що їм «важко знайти якусь паралель в епічній поезії слов'янських та інших народів» і що вони «являють собою своєрідний вклад України в загальнослов'янську, а разом з тим і в світову художню творчість». Аналізуючи пам'ятки писемності Київ. Русі (насамперед «Слово о полку Ігоревім»), учений порівнює їх з епосом ін. народів і встановлює риси високоцінної своєрідності. Новий підхід запропонував Білецький до оцінки старої укр. писемності 16–17 ст., яка, на звич. погляд, уявлялася провінційною й задубілою в схоластиці, у вузькоцерков. рутинній проблематиці. Він пропонує згадати, як виглядала європ. писемність у часи великих реліг. полемік та воєн 16 ст., і закликає зайнятися – в контексті європ. соц., нац. та реліг.-духов. рухів, – вивченням багатющої спадщини укр. «полемічної літератури» 16–18 ст. Подібним чином і при вивченні творчості мандрівних дяків Білецький пропонує зіставляти їх із зх.-європ. мандрівними схоластами. Такий широкий підхід і всебічність поцінування дає змогу йому і в цій порі української літератури знаходити явища загальнозначущі, а не лише локальні, й окремі яскраві постаті, «...а серед них, у першу чергу, незабутню фігуру Іоана Вишенського, полеміста 16 – початку 17 ст., у якого є спільні риси і з Яном Гусом, і з Петром Скаргою, і з італійцем Савонаролою, і з російським протопопом Аввакумом, і який у той же час становить дуже своєрідне явище і української, й світової літератури». Тут же І.

Вишенського названо «українським Ювеналом у рясі». Про І. Вишенського багато писалося, але ніхто не ставив його в такий значущий і сповнений несподіваного сенсу ряд, не спостеріг у нього такої цілосвітньої покривності, не намічав таких масштабів тлумачення. Дуже приваблювала Білецького в такому заг.-європ. аспекті, в перспективі розвитку вселюдської духовності постать Г. Сковороди, що «не має собі прямих аналогів ні в російській, ні в чеській, ні в інших літературах». На жаль, Білецький не розробив цього питання докладніше.

Поціновуючи нову укр. літературу, Білецький розглядає у заг.-європ. контексті не лише таких титанів, як Т. Шевченко й І. Франко, але й низку ін. творців, що дає змогу багатобічніше, об'єктивніше судити про них, бачити часом те, що вислизало з-під уваги ін. дослідників та критиків. У такому ракурсі писав Білецький про І. Котляревського та Г. Квітку-Основ'яненка. Світ. звучанню і значенню творчості Т. Шевченка та І. Франка присвячено низку праць. Залучаючи величезний матеріал, він сміливо, але водночас і обачливо, вдумливо зіставляє, порівнює їх з десятками визнач. і великих поетів та діячів у попередній, сучас. їм і наступ. літературах європ. народів. Приходить до найвищих оцінок обох за світ. мірою й гадає, що українці можуть пред'явити їх «як блискучий доказ свого гідного представництва не лише в осередку літератур слов'янського світу, але і в світовій літературі». Та важливі не стільки ці престижні оцінки, скільки ті нові горизонти вивчення творчої спадщини Т. Шевченка та І. Франка, які відкрилися в результаті зусиль Білецького Низку принципів вказівок залишив учений і стосовно місця у світ. літературі ін. значних укр. письменників, хоч і не всі свої тези встиг розвинути. «...Марко Вовчок, Панас Мирний, Михайло Коцюбинський, Леся Українка, Василь Стефаник – усе це явища видатного міжслов'янського і міжнародного значення», – стверджував він. Важливі його міркування про специфіч. розвиток в укр. літературі деяких жанрів, напр. оповідання, новели: «Еволюція української “сільської новели” ще не була предметом того спеціального вивчення, якого зазнали, наприклад, новели Білецького Ауербаха, Л. Анценґрубера, П. Розегґера та ін.; але немає сумніву, що таке вивчення змусило б визнати цю нову форму української розповідної прози видатним і своєрідним явищем в історії літератур». Самобутньою й цінною для багатоманітності світ. культури уявляється йому й укр. драматургія, зокрема, з одного боку, «український народний театр М. Старицького, М. Кропивницького та І. Тобілевича», а з іншого – драматичні поеми Лесі Українки. Тут варто згадати, що ще 1923 в розвідці про давній укр. театр він захоплено пише про театральність народного побуту, своєрідну обрядність Запорозької Січі, про вертеп як «українську форму всесвітнього лялькового театру», котрому – він сподівається – «в майбутньому українському мистецтві випаде роль не тільки історичного спогаду». Нарешті, Білецький відзначає наявність в укр. літературі низки специфіч. тем і образів (поряд із темами та образами універсальними) або самобут. варіацій мотивів загальнолюдських. Такі, на його думку, зокрема, образ нар. месника, протестанта, що йде від укр. фольклору, від нар. дум і легенд

про Гаркушу, У. Кармелюка, О. Довбуша, Л. Кобилицю; або образ стражденної матері, тема материнства взагалі.

Не йшлося про те, щоб приділити укр. літературі чи окремим її діячам якомога вище місце у світі. табелі про ранги; йшлося про принципи вивчення літератури, широчінь і глибину підходу до її явищ, про масштабність їх осмислення. Всебічне й пильне «звіряння» різних літератур допомагає в кожній із них побачити те, що раніше не помічалось; виразніше постануть і здобутки, й прогалини, втрати. А таке повніше усвідомлення місця й стану літератури в широкому світі не може не сприяти й розвитку її самої, поглибленню її дихання, більшій її універсалізації. І навпаки: вузьке й ізольоване сприймання її не дає змоги судити про неї істинно, збіднює її й «оскучняє», а знижене самопочування, своєю чергою, ослаблює функцію літ. організму. Ось, зокрема, звідки у Білецького пафос утвердження й нац. своєрідності, й заг.-люд. цінності української літератури, і ось чому цей пафос глибоко полемічний. Полемічний щодо «традицій» провінціалізму й «хатнього вжитку». Щодо патріархальності та уявлень про незмінну й ізольовану «національну душу». Щодо спрощеного компаративізму, який, перебільшуючи «впливи» й «запозичення», вів, його словами, «до знеособлення української літератури, до перетворення її в “провінціальний варіант” без самостійного значення». Білецький оцінював явища української літератури, виходячи із заг. ситуації у світі. культурі відповідного часу, враховуючи всі й реально здійснені, й такі, що не здійснилися, але потенційно в матеріалі закладені прилучення до цієї ситуації, зв'язки й відштовхування, стимули й виклики, прийняття й неприйняття, відповіді й незмогу відповісти – всю мислиму багатоманітність позитив. і негатив. реакцій, складність взаємодії частини й цілого, мікрокосму й макрокосму. При цьому повніше й адекватніше виявляється те, що є в нац. літературі, ясніше видно, що нею упущено й чого їй бракує, на що мала бути спрямована її енергія. Таким було «оптимальне» завдання. У низці випадків (Т. Шевченко, І. Франко) його можна вважати майже виконаним; в ін. (І. Вишенський, І. Котляревський, драматургія) воно хоч і не доведене до кінця, але окреслилися напрями.

Значна частина творчої спадщини присвячена рос.-українським літературним зв'язкам. Згодом Білецький саркастично відзначав гіпертрофію спрощено застосованих компаративіст. прийомів, гонитву за «паралелями» та «впливами», насамперед такими, що показали б залежність української літератури від російської. Сам він залишався на ґрунті фактів і наук. методології. Вивчаючи процеси укр.-рос. літ. спілкування, Білецький вважав за необхідне заглибитися у «нижній» шар літ. життя, в потік «пересічного» матеріалу, в літ. повсякденність тієї чи ін. доби, де й укладалися епохал. тенденції. Уміючи розпізнати первісну функцію й активність пізніше «змертвілих» явищ і фактів, Білецький широкі пласти їх піднімав із забуття і вводив у сферу аналізу; його порівняння, зіставлення й розрізнення торкалися не тільки видимого, а захоплювали всю глибину «культурного шару».

У «Автобіографії» Білецький пише, що, працюючи переважно над проблематикою української літератури, він водночас «не відмовлявся й від пропозицій стосовно літератур західних і літератури російської, обслуговуючи в першу чергу українського читача, але інколи з'являючись і в російській пресі». За цими більш ніж скромними словами криється величезна робота в царинах рос. літератури (до згаданого раніше слід додати ще і його обширну пушкініану) та літератур європейських. Його ерудиція давала змогу вільно і компетентно почуватися на величезному просторі більш як двадцяти п'яти століть європ. літератур – від Гесіода до Бехера. Робота Білецького в царині європ. літератур була особливо інтенсивною в 20-і й 30-і рр., коли вона була безпосередньо пов'язана з розпочатими в Україні системат. виданнями світ. класики в укр. перекладах. Білецький був консультантом, рецензентом, автором передмов, ініціатором низки хрестоматій – з антич. літератури, літератури середньовіччя, Відродження, епохи просвітництва, 19 ст. Однак після погрому укр. інтелігенції в 30-і рр. і кадрові, й фінансові можливості різко зменшилися. «...Мої широкі задуми стосовно збагачення української культури перекладами світової літератури мені вдалося здійснити лише малою мірою», – читаємо в «Автобіографії». Більшість його праць на теми європейських літератур залишається розкиданою в період. виданнях («Сучасне красне письменство Заходу» // «Червоний шлях», 1923, ч. 9; 1924, ч. 3, 6; «Літературні течії в Європі в першій чверті 20-го віку» // Там само, 1925, ч. 11–12).

Літературознавчу діяльність Білецького розпочинав у час напружених методол. шукань у філол. науках. Наприкінці 19 ст. виявилася недостатність наявних тоді методів дослідження літ. процесу. 19 ст. вперто шукало синтез, намагалося створити заг. концепцію істор.-літ. розвитку; пропонувалися й випробовувалися прийоми та принципи дослідження, формувалися, розквітали й занепадали різні наук. школи. У Росії та Україні знаходили більший або менший відгук усі наявні у європ. літературознавстві теорії, інколи в запозиченому вигляді, інколи ж у поєднанні з оригінал. ідеями та влас. здобутками. Цими останніми він ніколи не нехтував. У ст. «Русская наука о литературах Запада» (1946) він говорив про внесок О. Пипіна в розвиток порівнял.-істор. методу, М. Стороженка – в розроблення культурно-історичного методу. В Росії як ніде розвинувся соц.-етич. напрям у критиці й літературознавстві, попередником якого на Заході був Л. Фойєрбах. 2-а пол. 19 ст. ознаменована могутніми постатями Ф. Буслаєва, О. Веселовського та О. Потебні. Одним із засн. соціол. методу (у своєрідному поєднанні з елементами компаративізму й культурно-істор. школи) слід вважати М. Драгоманова. На зламі 19–20 ст. виникли нові напрями – формальний (Б. Ейхенбаум, Л. Якубинський, Р. Якобсон, В. Шкловський, В. Жирмунський), що перебував у спорідненості з філол. школою В. Перетца; марксистсько-соціологічний (в різних інтерпретаціях від В. Плеханова до В. Фріче); різні відтінки «імпресіоніст.» критики, нові спроби суб'єктивно-психол. аналізу (Ю. Айхенвальд). Білецький високо цінував В. Перетца, чия школа тяжіла до філол. й формал. аналізу пам'яток писемності, при тому, що В. Перетц володів широким підходом, йому була чужою абсолютизація влас. принципів, він

ладен був і в чужих поглядах шукати рац. зерно, переробляючи цінні елементи різних систем і методик. Це було близьке його науковому духові.

Говорячи про його вчителів, слід назвати О. Потебню. Хоч Білецький не довелося слухати його лекції, але в Харків. університеті він потрапив в атмосферу глибокої поваги до особистості і вчення Потебні, в коло філологів, які вважали себе його учнями. Це сприяло знайомству з його працями. Посилання на Потебню трапляються в ранніх його працях. На поч. 20-х рр. він написав низку статей («Об одной из очередных задач историко-литературной науки», «В мастерской художника слова»), в яких застосовує до наук. аналізу окремі теор. положення О. Потебні. В «Бюллетене редакционного комитета для издания произведений А. А. Потебни» (Х., 1922, ч. 1) була опублікована його стаття «Потебня и наука истории литературы в России», яка дала привід зарахувати його до «потебніанців». В ученні О. Потебні Білецький шукав протипаги виродженню культурно-істор. методу та крайнощам компаративізму; його не задовольняв і описовий, фактогр., зовн.

«академічний» підхід до витворів поезії, словесної творчості взагалі. Він хотів проникнути в їхню органіку, таємницю творення, але шляхом наук. аналізу, а не суб'єктивіст. домислу; водночас прагнув до істор.-літ. синтезу й шукав теор. ключ, яким здавалася йому потебніанство. побудова всієї сукупності словес. діяльності людства – від простого слова до літ. витворів – як нескінченних і невідтворних (відтворюваних щоразу в ін. сутності) актів співтворчості мовця і слухача, речника й реципієнта, а також пов'язане з цим учення О. Потебні про зовн. і внутр. форму. Проте зусилля надати принципам О. Потебні універсальності і тільки на них побудувати «остаточну» теорію та історію літератури наражалися на внутр. суперечності й труднощі (пов'язані з якісною різномірністю словес. творчості, незводимістю її вищих форм і притаманних їй закономірностей – до нижчих). Тим часом почалося вульгарно-соціол. шельмування потебніанства. За цих умов Білецький формально відійшов від О. Потебні. Проте концепції великого вченого зберігали живе значення для Білецького впродовж його наукової діяльності; в самому його дослідницькому дусі, професійних уміннях і в наукових ідеях багато що стало можливим саме завдяки О. Потебні. Це, насамперед, характерний для нього спосіб аналізу літ. творів, що починається з безпосередньо сприйнятої читачем словес. тканини й поступово сягає глибших шарів образності. Це й відчуття «масовості» істор.-літ. процесу, переконання, що для відтворення його справж. картини, образу літератури певної доби, а ще більше для встановлення закономірностей літ. розвитку, причин і форм зародження, розквіту й занепаду тих або ін. літ. ідей, течій, «мод» – слід зануритися в масову словесну творчість цієї доби й охопити її всю, причому йти далі сукупного врахування всіх явищ і факторів, проникати в приховану і складну «циркуляцію крові» між ними, в органіку літ. «горотворення». Нарешті, від О. Потебні в нього постійний інтерес до «вивчення життя даного образу в читацьких сприйняттях»; питання про читача набирає у Білецького надзвичайно великих масштабів: тут у нього переплітаються осн. проблеми літературознавства – від проблеми естет. оцінок і сусп. значущості худож.

творчості до «таїни» психології творця. Особливо цікаві його думки про «уявного читача» й «уявного співбесідника», які вводять у сокровенну сферу психології творчості, допомагають з'ясувати її імпульси й можуть бути плідними для вивчення внутр. роботи письменника, яка є підґрунтям великих творів літератури – прихованої форми «діалогу» або «полілогу» зі світом.

Загалом внесок Білецького у розгляд проблеми читача вагомий, співмірний із внеском таких авторів теоретичних праць, де вона обговорювалася, як Л. Шюккінг («Соціологія літературного смаку»), Е. Еннекен («Спроба побудови наукової критики (етнопсихології)»), П. Сакулін («Синтетична побудова історії літератури»), а щодо саме естет. боку справи, механізму інтим. взаємодії автора й читача (літератури й публіки) на рівні системи «творчість–сприймання» – і значніший, оскільки думки Білецького різнобічніші, «інтенсивніші», й діалектичніші (Л. Шюккінг розглядає публіку лише в соціол. плані, а Е. Еннекен, хоч і ставить питання про зворот. зв'язок між публікою і творчістю, про твір не лише як вираження особистості автора, а й «тих, кому він подобається», але робить це в заг. формі й досить механічно).

У деяких випадках Білецький виходив на ті шляхи, якими пішла літературознавча наука на Заході. Так, у його працях можна знайти думки, що змушують згадати чотиришарову модель структури худож. твору в Р. Інґардена; розрізнення потенціал. і актуал. буття естет. предмета у феноменології О. Беккера; в «потєбнянських» працях Білецького можна знайти «передчуття» деяких ідей герменевтики П. Рікера. Втім, О. Потєбня і сам собою, і в інтерпретації Білецького викликає багато ін. асоціацій. Скажімо, одна з улюблених ідей Р. Барта – ідея «безконечної відкритості» поет. твору «для нових розшифровок», «нескінченної рухливості тієї метафори, якою є твір», читача як того «простору», в якому текст дістає свій історично змінний смисл, – сприймається як перифраз великих ідей О. Потєбні (якого Барт навряд чи читав) про поет. образ як постій. присудок при мінливих підметах (Г. Башляр назвав цю рису твору його «підступністю»), про перипетії нескінчен. життя поет. твору в поколіннях читачів: ідей, що їх із таким запалом розвивав «ранній» Білецький

Наук. діяльність Білецького перебувала у певному зв'язку («тяжіння» й «відштовхування») також і з О. Веселовським. Білецький цінував його як творця істор. поетики, або порівнял.-істор. методу вивчення літератури. Білецький стверджував, що О. Веселовський раніше обґрунтував цей метод, випередивши відповідні пошуки зх.-європ. учених, зокрема Ф. ван Тігема, який вважається гол. виразником цього вчення. Йому імпонувала грандіозність задуму О. Веселовського, його переконаність в існуванні заг. закономірностей істор.-літ. процесу й прагнення ці закони встановити, дати синтез історії літератури. Повчальною для рад. літературознавства й плідною здавалася йому історичність і ненормативність, недогматичність поетики О. Веселовського, яка не встановлювала норми й приписи, а

виводила їх з істор. практики, вивчала їх у мінливості, відносності, минушості. Априорним естет. теоріям було протиставлено «індуктивну поетику», що усувала «умоглядні побудови». Це був істор. поворот в естет. думці. Однак невдовзі такий підхід, симпатичний Білецькому, ввійшов у суперечність із необхідністю теор. обґрунтування «методу соціаліст. реалізму». Білецький вчився у О. Веселовського бачити умови розвитку літ. явищ, форм естет. самовираження – в істор. станах нар. життя, його епохал. піднесеннях і занепадах. У період переходу до опанування «марксист.-ленін. методології» Білецький вважає вже незадовіл. концепцію О. Веселовського про поезію як взаємодію успадкованих естет. форм із «закономірно змінюваними суспільними ідеалами»: вона здається йому невизначеною, абстрактною («ми знаємо, що в кожному класовому суспільстві є кілька ідеалів, які один одного заперечують»). Ще одна сторона вчення О. Веселовського приваблювала Білецького: джерела й витoki індивідуал. творчості О. Веселовський бачив у творчості груповій, колективній, у наявному духовно-естет. потенціалі, – звідси його концепція масовості й демократичності літ. творчості, принцип вивчення істор.-літ. процесу на всіх рівнях. Багатьом це здавалося близьким до марксист. розуміння творчості і структури духов. життя суспільства взагалі. У Білецького прослідковується, особливо в 20-і рр., чимало схожих міркувань. Але загалом він поміркованіший, не підпорядковує індивідуального творця групі, а висуває завдання вивчення його у зв'язку з певною групою, вивчення й самої групи. Пізніше, в ст. «Проблема синтезу в літературознавстві», він говорить, що у О. Веселовського «із системи поетики випадав момент творчої індивідуальності». Саме в цей час Білецький захоплюється думками К. Маркса й Ф. Енгельса про «дійсного індивідуума», якого вони протиставляють абстрактній людині й абстрактному людству – тут він бачить стимул до створення нового методол. принципу в літературознав. науці, що враховуватиме індивідуальність письменника, індивідуальність читача, «індивідуальну специфіку» літ. явищ.

У перші пореволюційні роки, коли Білецький активно прилучався до соц. культурного будівництва, в рос. літературознавстві набув бурхливого розвитку «формальний аналіз» літ. явищ. На деякий час «формальна школа» посіла панівне становище в літ. науці – завдяки блискучим працям Б. Ейхенбаума, В. Шкловського, Л. Якубинського, Р. Якобсона та ін. Формальний (морфологічний) метод був реакцією на гіпертрофію позалітератур. підходів до літ. явищ, на неухвалюваність до формал. моментів, невиділеність внутрішньохудож. закономірностей. Спочатку був пафос критики панівних теорій, і ця «критична» передісторія формал. школи була часом консолідації навколо неї значних наук. сил. Однак період успіхів і навіть короткочасного переважання її на арені рос. філології став і періодом внутр. розходжень, диференціації поглядів і початку кризи, посиленої зовн. труднощами: тиском вульгар. соціології, політ. причіпками, адм. переслідуваннями. Проте «формал. школа» встигла зробити внесок у вивчення метрики, мелодики, римування та віршування взагалі, у вивчення рос. прози й поезії 18–19 ст.; запропонувала деякі прийоми

структур. аналізу худож. творів. Пізніше ці прийоми набули розвитку в зх.-європ. науці. Саме на час успіхів «формал. школи» припадають і напружені методол. шукання Білецького. У його дослідн. «задатках» були як елементи, несумісні з «формалізацією» естетики (глибока традиція культурно-істор. і соц.-ідеол., «змістовного» підходу до вивчення явищ літератури), так і споріднені з нею елементи (те, що йшло від ідей О. Потебні, потім В. Перетца, а також від зх.-європ. естетик поч. 20 ст.). Тому ставлення до маніфестів «формал. школи» та ОПОЯЗу в Білецького спочатку було двоїтим: настороженість і скепсис, що переходив у іронію з приводу «жречества» формалістів, їхньої легковажності стосовно наявних наук. цінностей; з іншого боку – інтерес до їхніх побудов і наук. експериментів загалом, висміювання обивател. страхів з приводу формаліст. зухвалостей; загалом – прагнення примирити «формал. метод» (шляхом його обмеження та корекції) з наук. традицією і знайти йому належне місце серед ін. літературознав. течій і новацій. У подальшому ж він схильний обмежувати компетентність і можливості «формал. методу» вузькою «тех.» сферою і в такому прикладному аспекті часто звертається до літ. багажу «формал. школи», інколи оперуючи її термінами й поняттями. Але характерно, що він ніколи не брав участі в тих нагінках на «формалістів», які в певні періоди були обов'язковими для рад. літературознавців і критиків. Від серед. 20-х рр. і далі, коли в творчості Білецького з'явилися симптоми соціологізму (в тому його варіанті, який пізніше дістав назву «вульгар. соціологізм»), соціол. та вульгарно-соціол. рішення в нього нерідко «оживлялися» репліками в дусі «формал. школи» (хоч він був далекий від спроб принципової або хоча б широкої контамінації «формал.» й соціол. аналізів, на зразок тієї, яку відзначив у П. Сакуліна).

Відхилення в бік вульгар. соціології було помітним і несподіваним епізодом у наук. біографії Білецького. Важко уявити, щоб учений такого масштаб. мислення й витонченої інтерпретації міг задовольнитися силованими схемами, тим більше, що в цей час (поч. 30-х рр.) вульгар. соціологізм у літературознавстві вже втрачав свої командні позиції. Можливо, на якийсь час ученому, який був незадоволений станом літературознав. науки, її аморфністю й еkleктизмом і шукав твердих і точних методол. підстав, здалося, що такі підстави може дати фрiчеан. соціологія: вводив в оману її зовн. розмах і нібито універсал. застосовність її принципів, а в підшукуванні класових відповідностей та соц.-екон. підґрунтя для кожного літ. феномена бачилася жадана наук. точність і строгість аналізу. Потрібен був певний особистий досвід, щоб переконатися, в який глухий кут заводить цей прямоліній. шлях. І якщо спершу гадалося, що постійно встановлюваний «соціол. еквівалент» дасть можливість подолати мораліст. тривіальність і непорушність, замінивши їх динамікою соц.-конкрет. життєпочувань, то невдовзі виявилось, що вилучення великих творів мистецтва зі сфер заг.-люд., сфери етич. критеріїв і оцінок, «вічних» морал. і духов. проблем – страшенно збіднює їх, позбавляє їх того живого духу, який вони несуть крізь віки. Отож Білецький повертається до своїх уявлень про відносну самостійність літ. ряду,

про його визначуваність влас. специфіч. закономірностями, але тепер намагається спертися на класиків марксизму-ленінізму, на вчення про базис і надбудову. Він звертається до поглядів К. Маркса й Ф. Енгельса на літературу й мистецтво, видавши 1934 кн. «Карл Маркс, Фридрих Энгельс и история литературы». Він прагне протиставити «справжній» марксизм вульгаризованому, а в подальшому вміло застосовує окремі глибокі думки марксист. теоретиків у межах влас. інтерпретацій літ. явищ. За умов тотал. ідеол. тиску Білецький зумів зберегти наукову коректність конкрет. літературознав. аналізу, хоч заг. догми офіц. ідеології, «марксист.-ленін. методології» мусив визнавати бодай на декларативному рівні.

Праці Білецького, як правило, адресовані й фахівцеві, й масовому читачеві водночас. Тому захопливий виклад матеріалу поєднується в них зі скрупульозністю аналізу й вагомістю заг. характеристик. Більшість його публікацій мають автор. самонастановлення не так на освідомлення й переконування читача (хоча й ці мотиви майже завжди присутні), як на з'ясування суті питання ніби для самого себе. Звідси – поступове і всебічне «нескінченне» розгортання проблеми, послідов. виклад одного погляду за другим і з'ясування недостатності кожного з них, нарешті випробування власного «завершал.» погляду, який інколи узагальнює елементи інших викладених, а інколи принципово їм протистоїть, проте все одно здатен приймати доповнення і обростати супутніми. Звідси – напружене спростування загальників, саркастична «зарядженість» супроти догм і ходових формул. Навіть у простих, здавалося б, фактах літератури, не кажучи про великі й складні витвори, Білецький знаходить не вузький і однознач. зміст, а часом ряди смислів, низки значень, що співіснують, перетинаються і взаємодіють. Цим він відрізнявся від тих критиків і теоретиків, у поле зору яких потрапляла лише та частина багатоманіт. змісту, що «відгукувалася» на їхні власні готові уявлення або перебувала в межах досяжності їхніх теорій. Це відчуття невичерпності смислу витворів худож. слова пов'язане у Білецького і з його органіч. відчуттями плинності, принципової незавершеності й незавершальності світ. літ. процесу, де кожне явище не є раз назавжди даним, але прибуває або убуває разом із розвитком людства. Таке сприйняття літ. явища в його перманентності диктує необхідність вивчення його життя в часі та просторі: в різні епохи і в різних суспільствах. Одна з найцікавіших особливостей картини світ. і нац. літ. і культур. розвитку у Білецького полягає в тому, що над нею не тяжіють обов'язкові висхідні лінії. У розвитку він бачив не тільки здобутки, а й втрати. Культурну історію людства він бачив у всьому її драматизмі, зі сходженнями й провалами, з несподіваними обривами ліній розвитку та виникненням ін. ліній. Мотив культурно-істор. втрат, нерозгорнутих істор. доль особливо драматично звучить у Білецького, коли мова йде про народи, чий природ. розвиток був перерваний або пригнічений чужозем. втручанням. Так, напр., малює він злами долі укр. театру, історією якого був захоплений. Його підхід – підхід ревного співучасника істор. процесу світ. культур. творчості – дає можливість бачити більше й «людяніше», ніж це доступно

пасивному реєстраторові кінцевих результатів; дає можливість при спробах «вимірювання» потенціалу і розмаху нар. і вселюд. духу мати на увазі не тільки ті зусилля, що увінчалися успіхом, не тільки те, що набуло викінчених форм, а й усе те, що кипіло в горнилі культуротворення і таким чином теж узяло на себе частину нар. та вселюд. енергії й може ще не раз несподівано нагадати про себе в майбутньому. Цікаво, що схожі погляди на складне співвіднесення здобутків і втрат світ. культури, того, що «відбулося» й що «не відбулося», про збережені і втрачені лінії світ. культур. розвитку знайдемо у М. Конрада. Ще ближчі, й часто дивовижно перегукуються, їхні думки про нац. багатолікість культури, про цінність нац. своєрідності, про складний механізм, діалектику міжнаціонал. взаємодій.

Глибина і складність вирішень залежить від обсягу інформації, простіше – знань. Білецький був надто обізнаною людиною, щоб зупинитися на неістот. узагальненні, на приблизній «системі», а для системи досконалої, синтезу «остаточного» літературознавство ще, мабуть, не виробило безсумнівних наук. підстав. У всякому разі, Білецький ними не задовольнявся, але постійно їх шукав і випробовував. Він був надто скептиком і критиком і надто вибагливим, щоб бути рішучим новатором та безтрепетним законодавцем. Цю честь він залишав іншим. Сам же волів бачити себе в низці трудівників науки, які продовжують у міру своїх сил не сьогодні почату й не завтра закінчувану спільну справу, які знають, чим вони зобов'язані іншим і чим будуть їм зобов'язані інші.

Основні праці

Старинный театр в России. Москва, 1923; Очередные вопросы изучения русского романтизма // Русский романтизм. Ленинград, 1927; Хрестоматія давньоукраїнської літератури (Доба феодалізму). К., 1952; Художня проза І. Франка // Філол. зб. Київ. університету. 1956. № 9; Слово про великого Каменяра. Т. 1. К., 1956; Українська література серед інших слов'янських літератур. К., 1958; Українська проза першої половини 19 ст. К., 1960; Завдання і перспектива вивчення Шевченка. К., 1961; Избранные труды по теории литературы. Москва, 1964; Зібрання праць: У 5 т. К., 1965–66.

Рекомендована література

1. Булаховський Л. Шлях ученого // Вісті АН УРСР. 1945. № 4–5;
2. Гудзій М. К. Олександр Іванович Білецький. К., 1959;
3. Шаховський С. В майстерні аналізу художнього слова // Вітчизна. 1959. № 11;
4. Кошелівець І. О. Білецький (1884–1961) // Сучасність. 1961. № 9;
5. Беляєва Л. В., Ліщенко О. І. Бібліографія праць О. І. Білецького // Білецький О. І. Зібрання праць: У 5 т. К., 1965–66;
6. Дзюба І. На всіх широтах літератури // ЛУ. 1974, 1 листоп.;
7. Його ж. Корифей літературної науки (Штрихи до портрета О. Білецького) // Дніпро. 1975. № 3;

8. Білецький П. О. Із останнього зошита О. І. Білецького // РЛ. 1982. № 2;
9. Про Олександра Білецького. Спогади, статті. К., 1984;
10. Микитась Н. Д. Академік О. І. Білецький – дослідник давньої української літератури. К., 1993.

Бібліографічний опис:

Білецький Олександр Іванович / І. М. Дзюба // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2003. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-40013>

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).